

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Одлуком Наставно-научног већа Факултета политичких наука Универзитета у Београду од 16. октобра 2025. године усвојен је извештај ментора о урађеном докторском раду и формирана Комисија за преглед и оцену докторског рада под насловом „Помирљиви скептицизам: мисао Џона Стјуарта Мила о религији“ кандидата Адријана Бришчека у саставу: проф. др Ђорђе Павићевић, редовни професор Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, проф. др Слободан Г. Марковић, редовни професор Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, доц. др Наташа Јовановић Ајзенхамер, доценткиња Одељења за социологију Универзитета у Београду – Филозофског факултета. Након прегледаног рада и увида у документацију коју је кандидат приложио, Комисија Политиколошком одељењу и Наставно-научном већу Универзитета у Београду - Факултета политичких наука подноси следећи

ИЗВЕШТАЈ

о прегледу и оцени докторске дисертације

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Адријано Бришчек је рођен 27. јуна 1982. године у Београду. Завршио је Основну школу „Бранислав Нушић“ и Дванаесту београдску гимназију „Димитрије Туцовић“. Уписао је основне студије новинарства и комуникологије Факултета политичких наука Универзитета у Београду 2013. године. Добитник је награде „Боривоје Мирковић“ за најбољи новински чланак 2015. године. Завршио је основне академске студије 2017. године са просечном оценом 9,05. На истом факултету, уписао се на мастер академске студије политикологије: студије рода 2017. године и дипломирао 2018. године са просечном оценом 9,86 и оценом 10 на одбрани завршног рада. Од 2018. године похађа Докторске академске студије културологије – студије културе и медија, Факултета политичких наука, Универзитета у Београду.

Истраживачка интересовања кандидата укључују филозофију, религију, културологију, историју, феминизам. Аутор је 2024. године објавио текст под насловом „Classifying John Stuart Mill’s Religious Beliefs : Was Mill a Religious Sceptic?“ у часопису *Култура Пописа*.

Докторска дисертација под насловом „Помирљиви скептицизам: мисао Џона Стјуарта Мила о религији“ урађена је у складу са упутством Универзитета у Београду и Правилником о докторским студијама на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука. Дисертација садржи захтеване елементе, у које спадају насловна страна на српском језику, насловна страна на енглеском језику, странице са подацима о дисертацији на српском и енглеском језику, садржај, текст тезе са поглављима, списак литературе и извора, биографија кандидата, изјава о ауторству, изјава о истоветности штампане и електронске верзије, те изјава о коришћењу. Дисертација садржи 212 страна текста и 21 страну наведене литературе од 361 библиографске јединица које су поменуте у тексту дисертације, укључујући изворе, научне монографије, чланке из научних часописа и зборника. Посебно истичемо обиље извора међу којима се не налазе само дела Џона Стјуарта Мила и његова кореспонденција, већ и извори који сведоче о контексту у коме је Мил стварао

Рад се састоји из увода, закључка и шест целина: Милова епистемологија и теизам, Џон Стјуарт Мил и „религија“ човечанства, Класификовање Милових религијских уверења, Викторијански културни контекст и нерелигиозност, Милова намера у писању три есеја о религији. Свака целина је на сврсисходан начин даље подељена у поглавља чији број варира од четири до десет. Комисија закључује да је ова докторска дисертација, како по форми тако и по садржају и научној суштини, написана у складу са релевантним научним методолошким правилницима, стандардима и условима.

2. Предмет и циљ дисертације

Истраживање се бави размишљањима Џона Стјуарта Мила о религији и припада области интелектуалне историје, односно историје идеја. Ова важна тема је на више начина била остављена по страни. Иако је у свом раду често користио примере који су се тicali религије и којима је снажно бранио верску трпељивост, сам Мил је током свог живота ретко и опрезно писао о сопственим религијским уверењима. О њима се

ипак можемо информисати путем Милова „Три есеја о религији“ која су постхумно објављена, његове аутобиографије, приватне преписке и других извора. Милове есеје о религији објавила је његова ћерка, а његови савременици су на различите начине реаговали на то што су у њима могли да прочитају. На крају, Милови ставови о религији били су предмет ограниченог интересовања у савременој науци. Само једна монографија, књига Линде Рејдер (*John Stuart Mill and the Religion of Humanity*) искључиво је посвећена овом питању. Адријано Бришчек нуди целовито тумачење Миловог погледа на религију којим оспорава бројне тезе које у свом обимном делу износи Линда Рејдер.

Кандидат у свом раду користи кембрички приступ историји идеја и труди се да одговори на питање „шта је Мил радио пишући о религији“ ослањајући се на контекст у двојаком смислу. Прво, он узима у обзир историјски контекст у ком Мил ствара, његове личне аспирације, шири друштвени и културни контекст и питање како су Милове идеје разумели његови савременици. Контекстуална анализа се ослања на Милову преписку, дела аутора с којима је Мил био упознат, али и друге примарне изворе из периода од почетка до средине 19. века – књиге, рецензије, часописе, памфлете, летке, писма, есеје, новинске чланке. Такође, кандидат је проучио и биографије знаменитих Милових савременика који нису имали религијска уверења уобичајена за викторијанску Енглеску. Питања на која Бришчек одговара су „Каква је то атмосфера од које страхује Мил? Шта просечни Енглез мисли о нерелигиозности? Какве су представе о религији у Енглеској 19. века, и какав је однос према онима који немају вере?“ Друго, је размотрио Милове ставове о религији кроз призму његовог богатог опуса, проучавајући не само начин на који овај мислилац на другим местима употребљава појмове који се тичу религије, већ и начин на који се оваква Милова размишљања односе према његовим епистемолошким и другим филозофским учењима. Овде су од посебног значаја познатија Милова дела, али и његова аутобиографија.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

Кандидат на следећи начин формулише општу хипотезу свог истраживања: „Милова примарна намера у писању есеја о религији је била да своје мисли објави на дипломатски, помирљив начин, захваљујући страху од реакције јавног мњења своје

земље.“ Поред опште, Бришчек наводи и једну посебну хипотезу: „Културни контекст Енглеске деветнаестог века је одликовала изразита нетрпељивост према онима са мањком религијских уверења.“ Кандидат нуди шест појединачних хипотеза:

1. „Милова религијска уверења припадају неверништву, односно скептицизму.“
2. „Милова аргументација изнета у есеју *Theism* конзистентна је са ауторовом научном методом објашњењем у његовом делу *A System of Logic*.“
3. „Мил не преузима у целости концепт религије човечанства од Огиста Конта.“
4. „Мил не подразумева под ‘религијом човечанства’ религију у буквалном, денотативном значењу те речи.“
5. „Не постоје основе за тврдњу да је Џон Стјуарт Мил имао амбицију да оснује нову цркву.“
6. „Милова религија човечанства не служи као средство увођења друштвене контроле.“

4. Кратак опис садржаја дисертације

Уводни део дисертације тиче се описа теме истраживања, методологије и значаја овог истраживања у домаћој и светској литератури. У овом одељку аутор посебно разматра различите приступе проучавању значења текстова, међу којима посебно истиче Скинеров и Пококов контекстуални приступ, али и корисне Бевирове (Марк Бевир) коментаре на кембрички (а пре свега Скинеров) начин читања историје политичке мисли. Овде Бришчек описује начин на који ће приступити интерпретацији Миловог текста, намера које стоје иза њега, његове доследности, а дотиче се и питања искрености аутора.

Прво поглавље тиче се Милове епистемологије и аргументације о могућностима постојања Бога из есеја *Теизам*. Бришчек се у овом поглављу исцрпно бави методама које Мил представља у *Систему логики*, с посебним акцентом на методе релевантне за Милову аргументацију у *Теизму*. Иако аутор у овом поглављу испитује унутрашњу кохерентност Миловог методолошког приступа и уочава одређене недоследности, употреба *Система логики* у процењивању вероватноће коју је Мил придавао постојању Бога у *Теизму* с разлогом претпоставља идејну целовитост Миловог опуса. Додатно, још један важан аспект којим се аутор овде бави су својства која Мил пориче творцу, а од којих је најважнија свемоћ.

У другом поглављу Бришчек се бави значењем „религије човечанства“ за Мила. Овде је од посебног значаја и од посебне користи контраст са идејама које о религији човечанства износи Огист Конт. Аутор се овде бави Миловом снажном критиком Конта и показује да Милово становиште не само да није имало везе са Контовим пројектом (како тврде неки савремени коментатори), него и да Мил кад пише „религија човечанства“ заправо уопште ни не мисли на религију у основном значењу речи. Бришчек такође пажљиво пратећи и опсег значења речи „религија“ у десетак деветнаестовековних речника енглеског језика и неколико значајних употреба у научној литератури Миловог доба и закључује да је Милова употреба речи „религија“ у синтагми „религија човечанства“ нетипична и за његово време.

Савремена литература бави се потрагом за што прецизнијим начином на који се може укратко описати Милово становиште о религији. Прегршт савремених интерпретација тема су трећег поглавља: од Мила као „милитантног апостола овосветовне друштвене религије“, атеисте, „теистичког хуманисте“, скептика, агностика, па и религиозног човека. Бришчек посвећује пажњу сваком од ових читања, а такође се хвата у коштац са значењима термина попут „атеизма“ и „агностицизма“ у више употреба: савременој, Миловој и употреби термина у Милово време.

Четврто поглавље посвећено је опису културног контекста викторијанског доба кроз шест биографија људи који су имали неубичајена уверења у вези с религијом. Супротно неким савременим интерпретацијама које идеализују време обележено нечим што данас називамо „класичним либерализмом“, аутор уверљиво аргументује да је Мил имао значајне и стварне разлоге да страх од реакције власти и јавног мњења на јавно изношење несвакидашњих религијских ставова. У овом обимном поглављу Бришчек консултује велики број извора и сликовито говори о томе како оптужбе за неверништво воде сиромаштву, хапшењу и затварању, претњама, изопштавању, покушајима линча, али и системској искључености из судских процеса свих неверника који би одбили да се закуну.

Пето поглавље тиче се мотива који стоје иза три Милова есеја о религији. Ово је веома значајно поглавље које повезује аргументацију из претходна четири у једну целину како би одговорило на питање: шта је Мил радио када је писао о религији? У овом поглављу аутор се посебно ослања на Милову кореспонденцију и аутобиографију и препознаје (оправдани) страх од односа јавног мњења према нерелигиозности као основни разлог за Милов помирљиви приступ теми религије. Бришчек издваја посебну одлику Миловог страха: бојазан да ће изгубити читалачку публику без које неће моћи

да допринесе напретку друштва у мери у којој се надао. Такође, Бришчек у овом поглављу издваја и анализира различите савремене интерпретације. На пето поглавље надовезује се кратак закључак дисертације који се враћа на неке од тема из увода и у њему аутор нуди још један осврт на положај знаменитог филозофа с неуобичајеним ставовима о религији који ствара у викторијанском контексту.

5. Методе које су примењене у истраживању

Основни метод истраживања је интерпретативни, заснован на приступу Квентина Скинера, Џона Покока и других аутора кембричке школе. Полази се од схватања да су речи истовремено и дела, те да је поред онога „шта је речено“ важно разумети и „шта је аутор радио“ пишући текст. Контекст служи као критеријум за процену уверљивости различитих тумачења ауторових намера, при чему историографија помаже у избору највероватнијег читања. Истраживање је квалитативно, засновано на анализи садржаја и критици извора. Користе се аналитичке методе (анализа, специјализација) и синтетичке (индукција, генерализација, синтеза), као и општенаучна метода компарације. Циљ је да се разложи и разуме Милов систем идеја (и у њему идеја о религији) у односу на савременике, да се прати развој Милових размишљања о религији и евентуалне промене ставова. Значење текста не утврђује се изоловано, већ у контексту ауторове намере и жељеног ефекта на читаоца.

Кандидат подсећа на то да Скинер под контекстом подразумева „конвенционалне праксе“ и шири лингвистички оквир, али и све релевантне чињенице о друштвеном окружењу, укључујући преовлађујући систем мишљења и културне претпоставке. У том смислу, Бришчеково истраживање ослања се на обимну биографску и епистоларну грађу о Милу. Пуно разумевање Милових идеја почива на ваљаном разумевању његових намера, па и његове доследности и искрености. С тим у вези, кандидат је настојао да осветли мрежу Милових уверења на којој почивају његове идеје о религији проучавајући, поред биографије и писама, и друга Милова дела. Намере се додатно осветљавају у ширем културном контексту, с обзиром на то да говорни чин има за циљ да изазове одређене последице у окружењу. Бришчек скицира и културни контекст кроз богате примере историјских личности са сличним уверењима као Мил, комбинујући приступ микроисторије и историје идеја, укључујући и анализу реакција које су њихове идеје изазвале.

6. Остварени резултати и научни допринос докторске дисертације

Кандидат је остварио резултате које је најавио у пријави дисертације. Без сумње, овај рад успева да „попуни празнину [у домаћој литератури] када је реч о теми којој је највећи енглески филозоф 19. века посветио знатан део своје мисли, а када је реч интерпретацијама на енглеском језику, да [исправи] бројне интерпретативне грешке које су до сада направљене, као и да се понуди боља и свеобухватнија интерпретација.“ Бришчеков рад успешно парира и интерпретацијама на страном језику (на пример *The Religious Thought of John Stuart Mill: A Study in Reluctant Scepticism* Роберта Кара и *Politics, Religion, and the Fate of Classical Political Economy: John Stuart Mill and His Followers, 1860–1875* Џефа Липкиса, али и други радови мањег обима), успевајући да понуди ваљаније и/или обухватније тумачење Милове мисли о религији.

7. Закључак комисије

Комисија за преглед и оцену докторске дисертације истиче да је докторска дисертација Адријана Бришчека под називом „Помирљиви скептицизам: мисао Џона Стјуарта Мила о религији“ урађена у складу са прихваћеном пријавом и као таква представља оригинално научно дело. Дисертација испуњава методолошке стандарде и нуди аргументацију који се захтевају од научног рада овог обима. Докторска дисертација је урађена у складу са усвојеним пројектом и одобрењем Наставно-научног већа Факултета политичких наука. Методолошки оквир истраживања је прецизно формулисан, коришћено је обиље извора, као и релевантна и обимна научна литература. Аргументација је прецизно и прегледно изложена. Докторска дисертација Адријана Бришчека представља значајан допринос корпусу научних радова на ову тему. Он се издваја на више начина. Пре свега, ради се о једном темељном истраживању заснованом на пажљивом читању и интерпретацији великог броја релевантних извора, чак и по стандардима који важе за добре научне монографије. Затим, аутор је на темељан и обазрив начин приступио тумачењу извора, те међу малобројне постојеће интерпретације Милове мисли о религији унео нова и изнијансирана читања различитих аспеката ове теме: од њеног места у Миловој епистемологији, преко Миловог односа према Огисту Конту и његовим идејама о

религији, опсежног приказа доминантног викторијанског става према нерелигиозности, те разматрања Милове намере (шта је Мил настојао да постигне пишући о религији?) и пажљивог трагања за одговором међу изворима на питање које проистиче из савремене литературе – како можемо назвати то што је Мил радио пишући о религији?

На основу претходно изнетих оцена, Комисија предлаже Наставно-научном већу Факултета политичких наука да прихвати овај Реферат, формира комисију за одбрану у истом саставу и одобри одбрану докторске дисертације под називом „Помирљиви скептицизам: мисао Џона Стјуарта Мила о религији“ кандидата Адријана Бришчека, те проследи дисертацију, Реферат и своју Одлуку у даљу процедуру Већу научних области правно-економских наука Универзитета у Београду.

У Београду, 10. новембра 2025. године

Комисија:

проф. др Ђорђе Павићевић
редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

проф. др Слободан Г. Марковић
редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

проф. др Наташа Јовановић Ајзенхамер
доценткиња, Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
Одељење за социологију